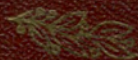

ШЛЯХОМ ЖОВТНЯ

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ

УЖГОРОД · 1967

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ШЛЯХОМ ЖОВТНЯ

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗАКАРПАТТЯ
ЗА СОЦІАЛЬНЕ
І НАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ,
ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ

Том V

1938 р. — 1944 р.

КНИЖКОВЕ ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
УЖГОРОД 1967

9(С2)
Ш70

РЕДАКЦІЙНА КОМІСІЯ:

В. І. Белоусов (голова комісії), *І. М. Ваш,*
М. В. Климпотюк, А. С. Мазанько, Д. П. Попович, С. Ю. Пруниця,
М. Є. Ротман, Б. І. Співак, В. В. Хайнас

Упорядник тома
Г. І. СІЯРТОВА

1—3—1
118—66М

Закарпатська обласна друкарня

ВСТУП

П'ятий том збірника документів «Шляхом Жовтня» (Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною) хронологічно охоплює майже сім років. Це був період розгулу фашистської диктатури — один з найскладніших і найтрагічніших періодів в історії Закарпатської України. Але, незважаючи на жорстокий фашистський режим, встановлений угорсько-німецькими окупантами, трудящі Закарпаття, під керівництвом комуністів-підпільників, продовжували революційну боротьбу. Рух опору і особливо його вища форма — партизанська боротьба в 1943—1944 рр. — сприяли визволенню Закарпатської України Радянською Армією.

Збірник відкривається рядом документів, які викривають історію дипломатичної і військової підготовки фашистських агресорів до загарбання Закарпатської України в 1938—1939 роках. Для того, щоб зрозуміти ці матеріали, треба згадати про становище, яке склалося в Середній Європі у вказаний період.

Мюнхенська угода не задовольнила «інтересів» фашистських загарбників. Гітлерівська Німеччина, спираючись на фактичну підтримку імперіалістів Англії, Франції, США, посилила підготовку до повного розчленування Чехословаччини. Для того, щоб полегшити розв'язання цього завдання, Гітлер використав послуги своїх союзників (Угорщина, Польща) та внутрішні сили (профашистські і буржуазно-націоналістичні партії в Чехословаччині).

Під час Мюнхенського зговору німецька дипломатія зробила все можливе, щоб довести до краю напруження в стосунках між «зацікавленими» країнами. За «Додатковою декларацією» до Мюнхенської угоди Чехословаччина була зобов'язана протягом трьох місяців врегулювати проблему «польської і угорської національних меншостей». Правлячі кола Угорщини розцінили ці слова як заклик до прямої агресії.

Уряд Угорщини пред'явив Чехословацькій республіці кілька провокаційних нот, вимагаючи, зокрема, проведення «плебісциту» по питанню територіальної належності Закарпаття. Це робилося для

того, щоб «довести» неможливість врегулювання угорсько-чехословацьких відносин шляхом переговорів і, таким чином, підготувати світову громадськість до давно запланованої воєнної анексії Закарпаття і словацьких земель.

Виконуючи свій агресивний план, уряд Угорщини вдався до ряду «практичних» заходів. 1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Імреді доручив фанатичному реваншисту, колишньому міністру внутрішніх справ, керівнику угорського радіомовлення Міклошу Козмі сформувати диверсійні загони для підривної діяльності на Закарпатті. І цей «уродженець Карпат» завзято взявся за чорну справу. Разом з фашистом Іваном Хейяшем Козма створив «гвардію обідранців»* у складі 600 диверсантів, яка пізніше поповнювалась новими «добровольцями». В жовтні—листопаді 1938 р. загони «Сабад чапатов», за свідченнями полонених, нараховували понад 2 тис. бійців. Вони були сформовані у 4 батальйони і озброєні кулеметами, автоматами, гранатами (док. № 3). Про те, з яким «критерієм» підходили до вибору командира цієї банди, свідчать безприкладні по відвертому цинізму слова Козми, записані ним 4 жовтня 1938 р. в щоденник: «...ведення малої війни (диверсій на території Закарпаття — ред.) слід доручити офіцеру-кавалеристу або колишньому атаману розбійницької ватаги, оскільки таким шляхом вони добували собі хліб і, природно, розбираються в цій справі краще, ніж будь-хто» (док. № 3).

Документи свідчать, що агресивні плани хортистської Угорщини знайшли повну підтримку польської реакції. «Проковтнувши» Тешінську область Чехословаччини, панська Польща вимагала передачі Закарпатської України Угорщині і встановлення спільного польсько-угорського кордону. Для досягнення цієї мети, що, на думку польських політиканів, могло послабити «німецький натиск», Польща брала на себе зобов'язання «утримати» від втручання Румунію і допомогти угорським фашистам розпалити громадянську війну на Закарпатті силами «добровольців» і солдат «дійсної служби в цивільному одязі». У відповідь на інтригуючі заяви Гітлера та Ріббентропа, які хотіли під приводом «турботи» про «українську автономію» відторгнути від Польщі Галичину, польський уряд неодноразово підкреслював свою тверду рішучість добиватись, щоб Карпатська Україна «була приєднана до Угорщини на основі унії» (док. № 14).

Розробляючи загарбницькі плани, угорські та польські фашисти спиралися на свою «п'яту колону» на Закарпатті — ватажків Автономно-земледельського союзу (Андрій Бродій), Руської національно-автономної партії (Степан Фенцик) та угорських буржуазно-націоналістичних партій. Це констатував і начальник Ужгородського поліцейського капітанату, який 17 листопада 1938 р. дописав міністрові внутрішніх справ Угорщини: «Об'єднана (угорська — ред.) партія і партія Куртяка (АЗС — ред.) діяли і проводили опозиційну політику під керівництвом угорського уряду, а автономна російська партія (партія Фенцика) проводила антиукраїнську діяльність під керівництвом польського уряду...» (док. № 10).

Платний шпигун хортистів Бродій (док. № 4), очоливши 11 жовтня так званий «перший автономний уряд Підкарпатської Ру-

* Вони називались ще «ведмедями» (із-за своєрідного одягу), а також «Сабад чапатов» (вільні загони).

сі», відкрито підтримував територіальні претензії Угорщини. Значну допомогу хортистам надав С. Фенцик. Ще у вересні 1938 р. він почав створювати «Руську національну гвардію чорносорочечників» з вихованців «Руського скауту», куркульських синків та деркасованих елементів. Копіюючи «досвід» есесівців, ці банди тероризували трудящих, розчищаючи шлях угорським фашистам. Крім того, активізувались шпигунські гнізда хортистів, які відкрито «агітували» за приєднання Закарпаття до Угорщини.

Відмобілізувавши за допомогою нового грошового вприскування свою агентуру, хортисти вдалися до масової диверсії проти Чехословаччини. Починаючи з 3 жовтня 1938 р., загони угорських головорізів регулярно перекидалися на територію Закарпаття і Словаччини.

У цей же час на польському кордоні було створено т. зв. «Карпатський легіон» у кількості 2 тис. чол. Він складався з польських терористів, українських білоемігрантів та фенциківців. Під приводом «боротьби за звільнення українців з-під чеського ярма» диверсанти здійснювали набіги на прикордонні села.

Підривна діяльність фашистської агентури та диверсантів була спрямована на те, щоб загострити внутрішнє становище в Чехословаччині і тим самим дати агресорам привід для втручання. В таких умовах тільки мобілізація народних мас на відсіч фашизму та прийняття допомоги СРСР, який неодноразово застерігав фашистські держави від агресії, могли ще врятувати Чехословаччину від повного розчленування. Але правлячі кола країни не використали цієї єдиної можливості, продовжуючи свою капітулянтську політику.

В надзвичайно складній обстановці, коли вирішувалась доля країни, Компартія Чехословаччини продовжувала мужньо боротьбу проти фашизації та розчленування республіки. Зразу ж після Мюнхена ЦК КПЧ виробив нову лінію своєї діяльності. Це була програма захисту «урізаної республіки» від повної фашизації, створення згуртованого фронту для того, щоб примусити уряд відмовитись від нових поступок Гітлеру і демократично вирішити національне питання.

Виходячи з настанов ЦК КПЧ, Закарпатський крайком виробив нову тактичну лінію. Вона передбачала захист Закарпаття — автономної одиниці в рамках ЧСР — від фашистських агресорів. «Комуністи в цей критичний момент закликають всі партії і організації до об'єднання для оборони нашого краю та для забезпечення свободи і добробуту нашого народу!» — говорилося в зверненні крайкому КПЧ. «Ми в бою не самі! — підкреслювали комуністи. — Радянський Союз нас не лишив і ніколи не лишить!» (док. № 2).

Добившись мети — довести напруження до краю і ще тісніше прив'язати до своєї колісниці Угорщину, — Гітлер продовжував «регулювати» «чехословацьку проблему». Попередній зговір між Німеччиною та Італією, які «по-хазяйськи» ділили території сусідніх країн, був оформлений у рішеннях т. зв. першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Угорщині були передані землі з територією 12 400 км², де проживало понад 1 млн. чол. Від Закарпаття було відрізано 1523 км² (12,1%) території з населенням 173233 чол. (23,88%), у тому числі міста Берегове, Мукачеве та Ужгород. На цих землях було 35 250 українців. Евакуація з вка-

заних областей чехословацьких військ повинна була закінчитись до 10 листопада 1938 р. (док. № 18).

Як свідчать опубліковані в збірнику документи, угорських фашистів не задовольнили умови Віденського арбітражу. Вони вирішили захопити всю територію Закарпаття. Вже 6 листопада 1938 р., тобто через 4 дні після гучномовної заяви угорських представників у Відні про те, що у них більше нема ніяких територіальних претензій до Чехословаччини, на нараді з участю Хорті були розроблені загальні директиви загарбання Закарпаття. Після складної дипломатичної гри, в ході якої угорські політики наважились «обдурити» Муссоліні і навіть зробити вигляд, що вони «не зрозуміли» позиції Німеччини, 18 листопада Рада міністрів Угорщини прийняла рішення про окупацію Закарпаття. План було розроблено у найдрібніших деталях. Сконцентровані в районах Ужгорода, Мукачєва і Кошіце п'ять дивізій (60 тис. чол.) при підтримці танків та літаків повинні були в ніч з 19 на 20 листопада вдертись на територію Карпатської Русі. Одночасно переходили в наступ банди польських диверсантів та регулярні підрозділи. А вранці 20 листопада Руська національна Рада повинна була опублікувати давно підготовлений Бродієм та Фенциком «заклик» про «запрошення» угорських військ. Угорські дипломати заручились запевненнями про те, що у «необхідному випадку Польща вдержить Румунію від нападу на Угорщину».

Опубліковані документи пояснюють, чому хортистська авантюра несподівано провалилась. На перешкоді негайного здійснення агресивних задумів угорських фашистів стали фашисти німецькі. Гітлер був зацікавлений у тимчасовому існуванні «автономної Карпатської України». Це давало йому можливість загравати з імперіалістами Англії, Франції та США і, спокушаючи їх обіцянкою побудувати на «базі» Закарпаття «Велику Україну» шляхом війни з СРСР, виривати нові поступки. «Самостійна Карпатська Україна» перешкождала створенню польсько-угорського кордону, що сприяло гітлерівській політиці, розрахованій на ізоляцію своєї майбутньої жертви — Польщі, — а також на те, щоб прискорити вступ Угорщини до «антикомінтернівського пакту». Нарешті, Гітлер розглядав підривному діяльність «автономістів»-волошинців як один з важливих факторів, які послаблювали Чехословаччину і готували умови для її розчленування.

Ось чому, незважаючи на те, що угорські війська були приведені у стан бойової готовності, італійські літаки одержали наказ надати гонведам допомогу, регентський комісар Козма встиг домовитись з єпископом Стойкою та каноніком Мариною, рота польських бандитів перейшла кордон, а Руська національна Рада надрукувала свою «відозву», — Угорщина змушена була спочатку перенести на добу, а потім відкласти здійснення повної анексії Закарпаття. З Берліна пролунав хазяйський окрик, і угорські фашисти відступили. Гітлер «обгрунтовував» своє заперечення тим, що угорська окупація Закарпаття може «завдати шкоди авторитету двох (Німеччини та Італії — ред.) держав-арбітрів, які винесли віденські рішення», та заявляв, що «німецький уряд... у даний час позбавлений можливості надати в будь-якій формі допомогу Угорщині», а без цього, мовляв, «Угорщина може потрапити у воєнному відношенні у важке і, можливо, критичне становище». «Якщо ж зараз Угорщина, — застерігала німецька нота від 21 листопада

1938 р., — здійснити збройний напад на Карпатоукраїнську частину Чехословаччини, то угорський уряд візьме на себе серйозну моральну відповідальність» (док. № 11). Так кривавий бандит «лякав» свого співбрата по розбою «моральною відповідальністю»!

За розбійницьким рішенням Віденського арбітражу, Угорщина загарбала найбільш родючі низинні землі краю. «Укорочене» Закарпаття могло задовольняти тільки 10% потреб населення в сільськогосподарських продуктах. У районах, загарбаних Угорщиною, знаходилось 20,7% великої рогатої худоби, 38,3% свиней, 13,8% овець (док. № 18). Справа погіршувалась тим, що в листопаді 1938 р. Угорщина домовилась з Польщею про повну економічну блокаду «Карпатської України» через «закриття всіх до єдиного шляхів сполучення засобом підірваних акцій». Повідомляючи про свої переговори з польськими політиканами, угорський посланник у Варшаві зізнався, що мова йшла «відносно можливості взяти змором Русинську область...» (док. № 14). Це були не пусті погрози. Угорські та польські війська блокували північну і південну вітки залізниць та єдину шосейну дорогу, що сполучала Закарпаття з Словаччиною.

В збірнику друкується один з документів (док. № 18) періоду існування «Карпатської України», в якому мова йде про новий «уряд», який 25 жовтня 1938 р. очолив уніатський священник Августин Волошин. Зв'язавши себе принизливими економічними договорами з Німеччиною, створивши унітарну профашистську партію «Українське національне об'єднання» (УНО) і терористичну гвардію («Карпатська Січ»), яку озброювали і навчали есесівці, закарпатоукраїнські буржуазні націоналісти-волошинці перетворились у слухняних маріонеток Гітлера. По команді з Берліна вони провокували античеські конфлікти, підняли дике виття про майбутнє створення на базі «Карпатської України» «великої соборної України» і допомогли фашистським агресорам загарбати Чехословаччину.

У другій половині січня 1939 р. волошинці, з відома Берліна і після погодження з словацькими фашистами, почали підготовку до повного відокремлення «Карпатської України» від федерації*. 20—21 січня 1939 р. було видано декрети Волошина про розпуск усіх політичних партій та призначення «загальних виборів» до «сейму».

Вибори до «автономного сейму» відбулись 12 лютого 1939 р. Вони супроводжувались антидемократичними обмеженнями та терором січовиків. Більшість відомих представників можливої «опозиції» була кинута до концтабору або загнана в підпілля. В день виборів балотувався єдиний список — УНО. Він включав 32 кандидати на чолі з А. Волошином, який встиг присвоїти собі титул «батька карпато-українського народу». Не дивно, що в таких умовах «вибори» закінчились «повною перемогою» УНО.

Але це були грубо фальсифіковані дані. Насправді, як писав пізніше О. Борканюк, у багатьох селах більшість виборців взагалі відмовлялась брати участь у голосуванні.

Нищівну відсіч імперіалістичному галасу про майбутнє «приєднання» Радянської України до «Карпатської» та жаб'ячим потугам

* 18 листопада 1938 р. під тиском сепаратистів було узаконено федералізацію Чехословаччини (в складі Чехії, Моравії, Словаччини та Закарпаття).

волошинських горе-«завойовників» було дано на XVIII з'їзді ВКП(б) в звітній доповіді Центрального Комітету.

У середині січня 1939 р. позиція Німеччини щодо «Карпатської України» змінилася. Зрозумівши, що війна з СРСР вимагає додаткової підготовки, Гітлер прагнув спершу забезпечити «західний тил». Німецькій дипломатії вдалося добитися значного оходження у польсько-угорських відносинах і підготувати ґрунт для загарбання Польщі. Передача Закарпаття хортистам полегшувала Гітлеру повну анексію Чехословаччини і ще більше прив'язувала Угорщину до Німеччини. Саме цим комплексом причин можна пояснити той факт, що фашистський фюрер відвернувся від своєї маріонетки. 16 січня 1939 р. під час бесіди з міністром закордонних справ Угорщини Гітлер фактично дав згоду на загарбання Закарпаття хортистами.

Опубліковані документи викривають фарисейство агресорів. Проголошений Віденським арбітражем «етнографічний принцип» вирішення питання про «угорську національну меншість в Чехословаччині» вже не задовольняв хортистів. І ось угорські фашисти відшукали «економічну» причину. Уряд Волошина хоче покрити дефіцит бюджету за рахунок розробки карпатських лісів, а це, мовляв, «може привести до того, що вода, яка спадає зі схилів, змие родючий ґрунт і перетворить всю Русинську область у карстову область, а район за Тисою, який є у нас (в Угорщині — ред.) одним з найбагатших з точки зору виробництва пшениці — у заболочений край», — писали хортисти. «Таким чином, — закінчувалось це «обгрунтування», — нам не залишається нічого іншого, крім як звернути увагу Берліна і Праги на небезпеку, пов'язану із знищенням лісів, і якщо ці зусилля залишаться марними, то вдатися до засобів самозахисту» (тобто агресії — ред.) (док. № 24).

За домовленістю з Гітлером, угорська окупація Закарпаття повинна була початись 18 березня 1939 р. Однак події, що відбулися з калейдоскопічною швидкістю, — проголошення «незалежності» Словаччини і Карпатської України (на засіданні «сейму» 14 березня 1939 р.), ультиматум Німеччини Празі, концентрація польських і румунських військ, які теж хотіли взяти участь у поділі жертви, — примусили хортистів поспішати. 14 березня 1939 р. почалась фашистська окупація Закарпаття. Формальною «підставою» для угорської агресії послужив спровокований фашистами обстріл хортистських підрозділів у районах Ужгорода і Мукачева та відмова Чехословаччини задовольнити нечувану у дипломатичній практиці вимогу Угорщини про видачу зброї угорським націоналістичним організаціям.

Подолавши незначний опір січовиків та загонів добровольців у районах Чинадієва, Копані та Перечина (в док. № 31 масштаб та характер боїв перебільшено), угорські підрозділи і банди «Сабад чапатов» та чорносорочечників протягом трьох днів закінчили окупацію «Карпатської України». За даними Польського телеграфного агентства, в ході всієї «операції» угорські війська втратили 37 чол. убитими і 114 пораненими. Пізніше заяви волошинців про «героїчний опір», який нібито вчинили січовики, були явно гіперболізовані з метою захистити честь мундира збанкрутілих заправил «Карпатської України».

Єдиною країною світу, яка рішуче засудила фашистське за-

гарбання Чехословаччини, був СРСР. У відповідь на повідомлення німецького посла в Москві про включення Чехії до складу Німецької імперії, міністр закордонних справ Радянського Союзу 18 березня 1939 р. виступив з нотою, в якій, зокрема, вказувалось: «Дії німецького уряду послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ у Карпатську Русь і до порушення елементарних прав її населення». Кваліфікуючи дії фашистів як акт свавілля і агресії, уряд СРСР підкреслював, що він відкидає німецькі «аргументи» і не може визнати розчленування Чехословаччини.

Документи свідчать, що, загарбавши Закарпаття, хортисти швидко поховали обіцянки надати краю автономію і при допомозі своїх буржуазно-націоналістичних і клерикальних прислужників встановили кривавий фашистський режим. На голови всіх «незадоволених», насамперед комуністів, обрушилась ціла система «планових» репресій — «профілактичні» звірячі побої, поліцейський нагляд, «інтернування» та відправка у робочі роти і концентраційні табори, жорстокі судові репресії, які нерідко закінчувались смертю заарештованих. Варварських знущань зазнали трудящі єврейської національності (док. №№ 56, 123, 124, 128 та ін.).

Переслідування комуністів та інших учасників антифашистського руху ще більше посилилось після 19 березня 1944 р., коли німецькі війська за згодою Хорті увійшли в Угорщину. Всього за роки окупації фашисти загнали до концентраційних та «робочих» таборів 183395 закарпатців (понад 20% населення краю!), з яких 114982 чол. було знищено.

Економічна політика хортистів, яка передбачала мілітаризацію вирішальних галузей господарства та «регулювання» рівня виробництва і зарплати, завдала важкого удару по промисловості Закарпаття. Більшість промислових підприємств працювало з хронічним недовантаженням (док. №№ 35, 47). Антидемократичний характер носила і так звана «ревiзiя аграрної реформи на користь християнського землеволодіння». В одному з циркулярів піджулана Берег-Угочанської жупи окружним начальникам вказувалось: «Землю можна давати лише тим, хто протягом 20 років був членом угорської партії, значить, ні чехоприміхильники — соцдеми, ні комуністи не можуть братися до уваги» (док. № 41).

Фашистські власті широко застосовували систему примусової праці. Военним комендантам і підприємцям було надано «право» фактично безконтрольно продовжувати робочий день і жорстоко карати за найменше порушення «трудової дисципліни». Зарплата більшості робітників була значно нижча прожиткового мінімуму, незважаючи на жорстоку примусову відправку робочої сили в Німеччину і Угорщину, на Закарпатті залишалась значна армія безробітних (док. №№ 34, 43, 49, 143 та ін.). Дві третини селянських господарств залишались безземельними або малоземельними.

Нестримний ріст податків (в Угорщині їх було 118 видів), спустошлива грошова «реформа», введення системи «еластичних карточок», які отоварювалися «по можливості», регулярні реквізиції «решток» сільськогосподарських продуктів, грабiжницькі «норми» державних заготівель і закупок — все це прирікало широкі маси робітничого класу і трудячого селянства на злидні і голод.

Численні документи викривають суть «культурної політики»

хортистів, яка поєднувала фарисейське загравання з «угро-руте-нами» (закарпатських українців величали «особливим племенем неслов'янського походження») з неприкритою мадьяризацією та денационалізацією. Шкільна мережа була значно скорочена, у більшості учбових закладів вводилась угорська мова навчання (док. № 147). Нетерпимість фашистів до «русько-українського духу» межувала з справжнім канібалізмом. Хортисти спалили 47 тис. томів прогресивної літератури, забруднили пам'ятники та меморіальні дошки на честь видатних представників слов'янської культури. Всі службовці та частина робітників-закарпатців повинні були пройти перевірку в «виправдальних комісіях»; багатьох з них насильно переселили в Угорщину (док. № 91).

В 1944 р., відступаючи під ударами Радянської Армії, фашисти почали проводити в життя варварський план перетворення Закарпаття у «зону спаленої землі». Вони повністю або частково демонтували десятки промислових підприємств, висадили в повітря мости і вокзали, забрали у населення велику кількість продуктивної і робочої худоби, готували масову «евакуацію» населення. Матеріальна шкода, завдана окупантами економіці Закарпаття і приватним особам, становить 3756113400 карбованців (у цінах 1945 р.).

Опубліковані в збірнику документи переконливо доводять, що напередодні і після окупації Закарпаття комуністи були єдиною політичною силою, яка очолила боротьбу трудящих за соціальне і національне визволення і воз'єднання з Радянською Україною.

Ще 25 жовтня 1938 р. Волошин заборонив діяльність Компартії. Але багаторічний досвід роботи в напівлегальних умовах допоміг Закарпатському крайкому КПЧ порівняно швидко видозмінити партійну діяльність, пристосувавши її до умов підпілля. Члени нелегального бюро (Олекса Борканюк, Іван Туряниця, Герман Феєр, Дмитро Попович, Самуїл Вайс), яке з листопада 1938 р. знаходилось в Хусті, особисто підбирали кадри і готували базу для роботи в підпіллі. В районах, містах і селах, на окремих промислових підприємствах було створено нелегальні партійні групи та осередки («трійки» і «п'ятірки»). Ними керували Михайло Можарович (Хуст), Іван Ваш (Тячів), Іван Локота та Микола Климпотюк (Великий Бичків), Іван Ледней та Дмитро Тараконич (Волове), Іван Кормош та Юрій Онуфрій (Севлюш), Василь Йонаш (Рахів), Юрій Гаджега (Свалява), Іван Гафинець (Нижні Верещьки), Михайло Герич (Ганичі), Іван Кедюлич (Перечин), Михайло Затварницький (Великий Березний), Іван Чобаль (Ставие), Василь Фущич (Іршава). В Ужгороді та Мукачеві, а згодом — у Великому Березному і Берегові працювали підпільні комітети, яким була надана широка ініціатива та самостійність у вирішенні тактичних питань. Члени комітетів під керівництвом Миколи Ротмана (Ужгород), Василя Габермана, а потім Івана Шомпляка (Мукачеве), Йосипа Товта (Берегове), Германа Якубовича (Великий Березний) провели значну роботу по створенню розгалуженої мережі підпільних осередків. Нелегальна партійна преса нещадно таврувала кривавий режим угорських окупантів та їх буржуазно-націоналістичних кузюк. Підтримувати зв'язок між підпільними організаціями крайком доручив Йосипу Гавелці — працівникові кооперативу «Єдність». Йому допомагали Петро Варга, Михайло Смуток, а пізніше — Павло Сірко (док. №№ 55, 61, 87, 189, 197).

Помітну роботу під керівництвом московських центрів ЦК КПЧ та ЦК Компартії Угорщини проводили Олекса Борканюк, Іван Локота, Іван Туряниця, Микола Климпотюк, Самуїл Вайс. Вони підтримували зв'язок з підпільниками Закарпаття, зокрема з великоберезнянськими і великобичківськими організаціями. Звірства фашистських загарбників викривали також закарпатські емігранти в Лондоні — Іван Петрушак, Герман Феер, Юрій Гаджега.

Незважаючи на складні умови (жорстокі репресії, відсутність централізованого керівництва, вимушена еміграція керівних діячів крайкому КПЧ в СРСР та Англію), підпільні комуністичні організації Закарпаття, встановивши контакти з комуністами Чехії, Словаччини і Угорщини, провели велику роботу по мобілізації трудящих мас на боротьбу з фашистським «новим порядком». Значну ідейну і організаційну допомогу Компартії Угорщини, до складу якої перейшла Закарпатська комуністична організація, надав Комінтерн. Комуністичний Інтернаціонал, зокрема, рекомендував Компартії Угорщини добиватись, як часткових вимог, надання Карпатській Україні автономії, організувати матеріальну підтримку трудящим національних областей, вести рішучу боротьбу проти фашистської агентури. Комінтерн підкреслював, що на Закарпатті та в інших загарбаних хортистами районах Чехословаччини, є великі можливості для швидкого зростання партійних організацій та масового антифашистського руху. Як високе визнання революційних заслуг та можливостей закарпатських комуністів слід розцінити рекомендацію Комуністичного Інтернаціоналу надсилати комуністів Карпатської України на фабрики і заводи Будапешта для участі в створенні та роботі парторганізацій (док. №№ 36, 71, 99).

В збірнику друкується ряд документів, які дають змогу відтворити головні етапи революційно-визвольного руху на Закарпатті в період фашистської окупації.

В 1939—1941 рр. закарпатські трудящі під керівництвом комуністів-підпільників стали на шлях пасивного і активного опору загарбникам і їх агентурі. Основними формами боротьби в цей час були: депутації пролетарів до місцевих властей з вимогами поліпшити умови праці, локальні страйки, відмова селян від сплати податків і саботаж сільськогосподарських заготівель, ухилення від служби в фашистській армії та від занять у воєнізованій організації «Левенте» (док. №№ 59, 111, 132 та ін.).

Величезне революціонізує значення для трудящих Закарпаття мало визволення Радянською Армією Західної України. «Комуністичне заворушення за останній час знову посилилось, зокрема відтоді, коли Підкарпаття має спільний кордон з Росією», — доносив 25 жовтня 1939 р. начальник слідчого відділу ужгородської контррозвідки. «Майже 90 проц. людей — прихильники російського напрямку і чекають визволення Підкарпатської території Радами» (СРСР — ред.), — визнавав стеблівський районний нотар (док. №№ 94, 119, 130 та ін.).

Яскравим проявом любові й відданості трудящих Закарпаття до Країни Рад та формою пасивного опору і протесту проти фашистського режиму був масовий перехід населення в Радянський Союз. В період окупації (здебільшого в 1939—1941 рр.) в СРСР емігрувало багато тисяч закарпатців, насамперед молоді призовного віку. «При нелегальних переходах... велике значення мало і те, що

молодь Підкарпаття під час чеського панування була сильно заражена лівими ідеями. Це стосується головним чином студентів і молодих робітників, для яких комуністичний суспільний лад Радянського Союзу став притягальною силою», — доносив 24 листопада 1939 р. начальник слідчого відділу жандармерії міністрові внутрішніх справ Угорщини (док. № 62).

Читач знайде в збірнику кілька матеріалів про історію «підірвної» листівки, яка розповсюджувалась на Закарпатті 13—15 жовтня 1939 р. Тираж листівки перевищував 1 тис. примірників. Вона була поширена в 28 селах. У листівці містився заклик до «руського народу» вставати «до діла»: «Хто косою, хто мотикою, хто гвинтівкою, пістолетом бий і проганяй з нашого краю ворогів!». Листівка підняла на ноги весь каральний апарат хортистів. Судова справа була порушена проти 45 осіб. Правда, як доповідала поліція, більшість «з підозрілих» нелегально перейшла в СРСР. Очевидно, листівка вийшла не з комуністичних кіл. Її авторами були представники прогресивної інтелігенції Закарпаття (вчителі та гімназисти Мукачівщини і Свалявщини), а можливо, і Угорщини. Проте, окремі підпільники також брали участь у розповсюдженні листівки (док. №№ 57, 58, 62). Що ж стосується заклику «до зброї», то його треба розглядати, як вияв стихійного гніву трудящих проти фашистських окупантів. Але в тих умовах листівка відіграла негативну роль, давши хортистам ще один «привід» для розправи з комуністичним рухом.

В збірнику опубліковано ряд документів періоду 1941—1943 рр., коли під впливом, насамперед, подій на фронтах Великої Вітчизняної війни в СРСР посилювався активний опір трудящих Закарпаття фашистському режиму. Закарпатські пролетарі відмовлялись брати участь у військових роботах, зокрема у спорудженні «лінії Арпада» (на схилах Карпат), не з'являлися на призовні пункти, дезертирували з угорської армії, розповсюджували «панічні чутки». З'являються перші партизанські групи.

Для координації дій локальних партизанських груп та підпільних комуністичних організацій на території Закарпаття необхідно було створити керівний центр. Це завдання покладалося на Олексу Борканюка, якого було відкликано з рядів Радянської Армії. 4 січня 1942 р. о 23 годині група в складі закарпатців Олексі Борканюка, Михайла Можаровича, Самуїла Габермана, а також Дюлі Кеваго, Йосипа Дейканя та радиста москвича Віталія Розовського десантувалась у Карпатах. Але висадка відбулася невдало: троє патріотів загинуло у перестрілці з фашистами, двоє — потрапили до рук гестапо. Тільки Олексі Борканюку вдалося дістатися до рідного села Ясіня. Опубліковані в збірнику документи свідчать про посилений пошук, який організували перелякані хортисти. Почались масові облави, в ході яких було заарештовано 160 чол. Тисячі закарпатців були взяті під поліцейський нагляд (док. №№ 101, 107, 146, 157).

12 лютого 1942 р. Борканюк потрапив до рук хортистської контррозвідки. Потяглися довгі місяці страшних катувань та багатогодинних допитів. 3 жовтня 1942 р. Олекса Борканюк був страчений у будапештській в'язниці «Маргіт-Керут». Як згадає очевидець, з гордо піднятою головою вийшов Борканюк на середину чотирикутника. Коли дійшов до драбини, почав голосно вигукува-

ти: «Геть гітлерівську тиранію!», «Геть війну!», «Хай живе демократична Угорщина!», «Хай живе Радянський Союз!», «Хай живе Сталін!» (док. № 117).

В ніч перед стратою Олекса Борканюк у листі до дружини і рідних висловлював впевненість, що «перемога буде нашою» і «народ мене не забуде, коли настануть інші часи». Документи свідчать про світлу пам'ять і повагу, якими оточено у визволеному Закарпатті ім'я відважного комуніста, якому в 1965 р. було по смертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Розправившись з Олексом Борканюком, фашистам вдалося нанести новий удар по комуністичному підпіллю. Влітку 1942 р. на Закарпатті, переважно на Великоберезнянщині, було заарештовано 200 учасників «більшовицької організації». Розправа була швидкою і жорстокою: 11 чол. засуджено до страти, 126 чол. — до багаторічного ув'язнення або «інтернування». 31 липня 1942 р. в Ужгороді були повішені комуністи Олекса Ленько, Рудольф Вінер, Герман Якубович, Іван Планчак, Давид Шенбергер, Соломон Симкович (док. № 183).

Трудящі Закарпаття продовжували мужню боротьбу. Особливе значення мала діяльність Хустської партизанської організації, створеної на базі розвідувальної групи (в складі Ференца Патакі, Вацлава Цемпера-Поспішила, Михайла Дякуна, Степана Лизанця, Івана Ловги та братів Степана і Василя Чижмарів, яка 28 серпня 1943 р. десантувалася на полонині Менчул біля с. Драгова (Хустщина). В кінці 1943 р. до організації входило 188 підпільників. Партизани розповсюджували листівки, здійснювали диверсії, збирали розвідувальні дані, які передавалися в Москву. Підпільники встановили зв'язок з антифашистськими організаціями ряду районів, а також з студентами-закарпатцями в Будапешті, серед яких був відважний поет-патріот Дмитро Вакаров. Про масштаби діяльності хустських партизанів свідчить той факт, що фашисти, полюючи за підпільниками, заарештували 300 чол. 25 квітня 1944 р. у Мараморош-Сигетській в'язниці були розстріляні Василь Жупан, Микола Сокач і Василь Чижмар. 17 червня 1944 р. фашисти влаштували публічний розстріл ще 21 патріота в Хусті, Виноградіві, Чорнотисові та Текові (док. №№ 193, 195, 235).

Але місце загиблих займали нові герої. 1944 рік характеризується розгортанням масового партизанського руху на Закарпатті. «Майже немає дня, щоб ранком патруль не виявив перерваний електричний дріт, повалені телефонні стовпи або заміновану залізничну рейку», — повідомляла підпільна комуністична газета «Беке еш сабадшаг» в липні 1944 р. (док. № 201).

Жорстокий соціальний і національний гніт, велика виховна і мобілізуюча робота, що проводилася комуністичними організаціями до 1938 р. і в період фашистської окупації, досвід перших збройних виступів у 1941—1943 рр. — все це зумовило розгортання в краї партизанської боротьби. Нечисленні організаторські та розвідувальні групи десантників користувалися всенародною підтримкою і швидко переростали у великі загоны та з'єднання.

Як свідчать документи, особливо широкого розмаху набрав партизанський рух на Закарпатті влітку-восени 1944 р., коли Радянська Армія, ламаючи опір ворога, наближалась до Карпат. Найбільш активно діяли партизанські з'єднання під командуван-